

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.P.B.

Coll. No. 54A

Title Īśāvāsyaopaniṣat with
Bhāṣya.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 849 Subject : Vedic lit.

Title : Īśāvāsyapaniṣat with Bhāṣya.

Author : Śaṅkarācārya. Scribe : _____

Date of the work : _____ Date of the Ms. : _____

Place of the work : _____ Place of the Ms. : _____

Size : 13.5" by 7.3" Extent : 12 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : →

श्रीगणेशायनमः येनात्मनापरेणेशाव्यात्तंविश्वमशेषतः सोहं देहदयोः साक्षावर्जितो देहवद्भूतोः ई
शावास्यमित्यादिमंत्रानूयाचिरया नैगवान्भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशंकीतीवध्युदस्यति तथा हि
कर्मजडाः केचन मन्यन्ते ईशावास्यमित्यादयो मंत्राः कर्मशेषाः मंत्रत्वाऽविशेषादीषेत्वादिमंत्र
वदेतः पृथक्प्रयोजनाद्यनावादचारव्येयादुतितान्प्रत्याह ईशावास्यमित्यादय इति कर्मस्त्वविनियुक्ता
इति ईषेत्वेति शारवी छिन्नतीत्यादिवद्विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः श्रौत
विनियोगानां वेपि बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य बहिर्लंबनप्रकाशनसामर्थ्याद्बहिर्लंबने यथा विनि

श्रीगुरुभ्योनमः ईशावास्यमित्यादयो मंत्राः कर्मस्त्वविनियुक्ताः तेषामकर्मशेषस्यात्मने
यथात्मप्रकाशकत्वात् याथात्म्यं च आत्मनः शुद्धत्वाऽपापविद्धलैकत्वनित्यत्वाऽस्नाविरत्वा
ऽशरीरत्वसर्वगतत्वादिवक्ष्यमाणैतच्च कर्माणां विरुद्धाते इति युक्त एवैषां कर्मस्त्वविनियोगः

योगः तथा कर्मांगत्वप्रकाशनसामर्थ्यात् कर्मस्त्वेषां विनियोग इत्यपि नाशं कनीयमित्याह तेषामि
ति शुद्धादिविशेषणस्यात्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणात् याथात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगिकिंबु क
र्माणां विरुध्यते इत्याह यथात्म्यं चेति शुद्धो हे स्वभावतो न तु केनापि पापानां विद्धः सर्वत्रैकोऽशरीरश्चाका
शोपम इति जानन्न केप्येषाणां पिकर्मवीक्षते किंत्वापातप्रतिरूपेतादृशी निरुणध्वेव कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः
म

किंचयः कर्मशेषः सत्त्वाद्योदष्टः यथापुरोडाशादिः विकार्यः सोमादिः आप्यो मंत्रादिः संस्कार्यो ब्रीह्यादिस्त
 दुत्पाद्यादिरूपत्वव्यापकं व्यावर्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति तथात्मयथा
 त्म्यकर्तृजोक्तचनभवतियेन ममेदं समोहितसाधनं ततो मया कर्तव्यमित्यधिकाराच्चयः पुरः सरैक
 त्रैचयः स्यादित्याह नचैवमिति ननूपनिषदां जपोपयोगित्वादन्यस्य च प्रमाणस्यादर्शनान्नान्ये
 वेतादशमात्मयाथात्म्यंतत्राह सर्वासामिति यत्परः शब्दः सशब्दार्थः इति मीमांसकप्रसिद्धेः सर्वासामुपनिषदां त्रै
 कात्म्यतात्पर्यदर्शनं जपोपयोगित्वमुपनिषदां शर्कवर्तुं तथा हि ईशा वास्यमित्युपक्रम्य सपर्यगाद्भुक्तमि
 त्युपसंहारादनेजदेकं तदेतरस्य सर्वस्येत्याज्यासदर्शनान्नैवैवाश्रयवन्नित्यपूर्वतासंकिर्तनात्कोमोहः कः

नचैवं लक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाप्यं संस्कार्यं वा कर्तृजोक्तं वा येन कर्म
 शेषता स्यात् सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैव उपक्षयात् ३०

श्लोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवता संकीर्तनात् कुर्वन्नेवेति जिज्ञीषोर्नेदर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासुर्याना
 मइति निर्दयैकात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात् तस्मिन् जपोमातरिष्वा दधातीति युक्त्यभिधानाच्चास्यास्तावदुपनिषद
 ऐकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते एवमन्यासामुपनिषदां उपक्रमोपसंहारैकरुणाभ्यासापूर्वताफलवतार्थवादयु
 त्युपपादनानिषद्तात्पर्यलिंगानि विकल्पेन समुच्येन वास्मानिस्तत्वावलोकने दर्शितानीति नेह प्रत्यन्य
 ते किंच प्रत्ययसंवादेऽपि वलवत्वे कारणं प्रसिद्धं विद्यते चोपनिषदर्थगीतादिसेवादस्तस्मादुपनिषत्तदसमन्व
 येनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणंतरानुपलंजविरोधेनापलपनीयं यथेन्द्रियांतरेणानुपलन्यमानमपि
 रूपेण सुषोपलन्यमात्मेनापन्नं यतेतथैकात्म्यमपि नापन्नं बार्हमित्याह

षय

गीतानामितिसमं सर्वेषु नृतेषु इत्यादि गीतानामेक एव हि नृता तमेत्यादि मोक्षशास्त्राणां चेकात्म्यपरत्वा
दित्यर्थः यद्येतादृशमात्मतत्वं तर्हि निरविकारित्वात् कर्मकांडमुच्छेद्येतेत्यपि नाशं कनीयमि
त्याह तस्मादिति शेषनिषदात्मयाथात्म्यं विद्वानवतदुष्यत एव कर्मकीडाप्राण्येयथानर्हि
स्यात्सर्वानृतानि दूतिनिषेधशास्त्रार्थनिश्चयवतदुष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यं यथानु
तीव्रक्रोधाक्रान्तरत्वात् प्रत्येवशेनादिविधिप्रमाणं न यामिथ्यात्मदृष्टिनिं प्रत्येककर्मविधिप्रमा
णमित्यर्थः अत्र जैमुनिप्रभृतीनां संमतिमाह योहीत्यादिना अर्थित्वादि

गीतानां मोक्षधर्माणाञ्चैवं परत्वात् तस्मादात्मनो नेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादित्याशुद्धत्वा
पविद्धत्वादित्योपादाय लोका बुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि योहि कर्मफलार्थी दृष्टेना
ब्रह्मवर्चसादिना दृष्टेन स्वर्गादिना च क्षिजातिरहेन कारणकुंजत्वोद्यनधिकारप्रयोजक
धर्मावानित्यात्मानं मन्यते सो धि क्रियते कर्मस्त्विति अधिकारविदो वदन्ति ॥

युक्तस्य कर्मण्यधिकारः षष्ठे ध्याये प्रतिष्ठापितस्तच्चार्थित्वादिमिथ्याज्ञाननिदानं न हेन भोवन्ति
प्रियस्वेत एव दुःखा संसर्गिणः परमानंदस्वभावस्य सुखं मे स्यादुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वं शरी
रेंद्रियसामर्थ्येन च समर्थो हि मित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना संभवतीत्यर्थः यस्मादात्मयाथात्म्य
प्रकाशकामंत्राः न कर्मविधिरोषभूतान च मानां तरविरुद्धार्थास्तस्मात्प्रयोजनादिमत्वमुपितेषां सि
द्धमित्याह

तस्मादेतेदृतिव्याख्येयत्वं मुक्ता प्रतिपदं व्याख्याति ईशेति ईशरोऽन्वयः अस्य धातोः क्विपिलु मेरुदंते
रूपं ईदृतस्य तृतीयैकवचनमीशेति ननु कर्तरि क्विपू विधानात्परमात्मनश्चाविक्रियत्वात्कथं क्विबंतशब्दवा
च्ये तितत्राह ईशितेति मायोपाधेरीशेन कर्तृत्वसंजनवान् क्विबंतशब्दवाच्यत्वात् न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च
लक्ष्यत्वं न विष्यतीत्यर्थः ईशेत्रीशितव्यनावेन जेदस्तर्हि प्राप्नुइत्यर्थे क्वाह सर्वजंतूनामात्मा सन्निति यथा
उदर्शादिषु प्रतिबिंबानामात्मा सन्नू विंबनूतो देवदत्त ईशिता नवतितथा कल्पित जेदेने शित्रीशितव्यस्य
संजनवान्नवास्तव जेदानुमाने संभवतीत्यर्थः वसश्चाह्लादने एतस्य रूपं वास्यंतत्वतः ईश्वरात्मकमेव सर्वं ज्ञात्वा
तस्मादेते मंत्राः शतमनोवाथात्म्यप्रकाशनेनात्मविषयस्वात्ताविकमज्ञानं निवर्तयंतः शोकमोहा
दिसंसारविधितिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयंतीत्येवमुक्ताधिकार्यनिधेयसंबंधप्र
योजनान्मंत्रान्संक्षेपो व्याख्यास्यामः ईशा ईशे इतो ईतेन ईशा ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्व

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या भूतं

स्य सहि सर्वं ईशे सर्वं जन्तूनामात्मा सन्नू तेन स्वेनात्मनेशा वास्यमाह्लादनीयं किमिदं सर्वं यत्किञ्च य
त्किञ्चि जगत्या एथिया जगत्तत्सर्वं स्वेनात्मना प्राप्नुयात्मात्मतया अहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरू
पेणावृत्तमिदं सर्वमाह्लादनीयं स्वेन परमात्मना

यदनाश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वरः शतमैवे
तिज्ञानेनाह्लादनीयं सर्वं तत्क ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्यमेव तत्कोपदेशः छांदोग्ये तत्त्वमसीति वदित्यर्थः ब्रह्मेव सर्वं
मात्मैव सत्प्रकाशः विशेषतः हेयोपादेयतावोर्यनसत्त्वं प्रवदीर्य ते उक्तं च न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति न विकल्पो
स्ति तत्त्वतः नित्यप्रकाशरावास्ति विश्वाकारो महेश्वर इति यस्योपदेशकज्ञानमात्रेणानूदष्टिर्न निरुत्क्रियते तस्य
विचारदिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यं न तददृष्टिस्तिरस्क्रियते इत्यतिशेयदृष्टांतमाह

लेदि

यथेति चंदनागर्वादेरुदकादिसंबंधात्तेनावादिनाजं चयदोर्गंधमौषाधिकं मिथ्यातद्यथातत्त्वरूप
निर्घर्णानिच्यत्वेन स्वाभाविकगंधेनाच्छाद्यतेतद्विचारोदेवंवस्तुवत्सद्भावान्मिथ्याबुद्धिबाधकत्वं संन
तीत्याह तद्वदेवहीतिस्वभावोऽनादिरविद्यातत्कार्यं स्वाभाविकं मिथ्यात्वेन बाधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थं विशेष
णं एवं विचारदिप्रयत्नवतो न तद्वृष्टिरस्कारसंज्ञावनामुक्तायुक्तानभिज्ञस्य सर्वमिदं ब्रह्म चेच्छरणं चे

यथान्चंदनागर्वादेरुदकादिसंबंधात्तेनावादिनाजं चयदोर्गंधमौषाधिकं मिथ्यातद्यथातत्त्वरूपनिर्घर्णानिच्यत्वेन स्वाभाविकगंधेनाच्छाद्य
तेस्वेन पारमार्थिकगंधेन तद्वदेव ह्यात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्व नोक्तत्वादित्ये
क्षणं जगद्वैतरूपं जगत्पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थत्वात् सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं
विकारजातं परमार्थसत्त्वात्तन्नादत्तत्वात् तस्यैव स्यात् एवमीश्वरात्मना दत्तया
युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु

तिजावनायामधिकृतस्य युक्ति कुशलस्य च विचारे धिक्कृतस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इह मंत्रे
विवक्षितस्तेन त्यक्तं नेतित्याग परमर्शात् तत्पुत्र एव हित तद्वैयं सक्तुः प्रसक्तु परंपदमित्यन्यत्रायुक्तत्वा
तपुत्राद्येषणायाश्चित्तविशेषहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चैत्यनिप्रत्याह एवमीश्वरात्मना दत्तया संन्यासोति

३

तेन त्यक्तेनेति त्यागेनात्मारक्षितः स्यान्निःक्रियात्मस्वरूपावस्थानानुक्कलत्वात्त्यागस्येत्यर्थः संन्यासिनः
शरीरसंधारणोपयुक्तकौपीनाच्छादननिष्ठाशनादिव्यतिरिक्तोपिकथंचिद्व्यपरिग्रहेणाश्वेत्याज्ञोति-
तन्निरोधोपत्तः कर्तव्यस्तस्य प्रधानविरोधित्वादिति त्यागिष्येत्यनियमविधिमाह एवंत्यक्तैषण इ-
ति स्विदिति निपातस्य सामान्यार्थत्वेपिकस्य स्विदिति चित्कार्थत्वमन्यत्र प्रसिद्धं तदिह न ग्राह्यं न गृह्येत चे-
इत्यनर्थक इत्युक्तं व्यवहारदृष्ट्याप्यात्मन एवेदं सर्वशेषं नूतं तज्जडस्य चित्परतंत्रात्वादतो प्राप्ते विषयेना

तेन त्यक्तेन त्यागेनैतत्तन्निहित्यक्तो मृतः पुत्रो वा न त्पोवात्मसंबंधितयाऽत्तावादात्मानं पा-
लयत्यतस्तस्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः नृजीया पालयथाः एवंत्यक्तैषणस्त्वमागृधः गृधि-
मां कां क्षीमा कर्षी धूर्न विषयी कस्य स्विद्धनं कस्य चित्त्वस्य परस्य चाधने मां कां क्षीरित्य-
र्थः स्विदित्यनर्थको निपातोऽथवा मागृधः कस्य स्विद्धनमित्याक्षेपार्थः न कस्य चिद्ध-

तेन त्यक्तेन नृजीया मागृधः कस्य स्विद्धनम् ॥१॥

नमस्तियत्र गृध्येतात्मेवेदं सर्वमितीश्वरनावनया सर्वं त्यक्तं मत आत्मान एवेदं सर्वमात्मे-
व च सर्वमतो मिथ्या विषयी गृधिं मां कां क्षीरित्यर्थः एवमात्मविदापुत्राद्येषणात्रयसं-
न्यासेनात्मज्ञाननिष्ठतया आत्मारक्षितव्य इत्येव वेदार्थः अथेतरस्यानात्मज्ञतया
त्मग्रहणा शक्तस्येदमुपदिशति मंत्रः कुर्वन्नेवेति

कां क्षी कर्तव्यापरमार्थतत्त्वात्मेव सर्वमित्याकांक्षी विषय एव नास्तीत्यर्थः आद्यमंत्रस्य पूर्वार्धे नत-
त्वोपदेशः कृतः तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यासविधिरुक्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नि-
यमविधिरुक्ते इति प्रतिपदव्याख्याय संक्षिप्यार्थमनुवदत्युत्तरसंबंधानिधित्सयैव मात्मविदे-
त्यादिना पूर्वमंत्रेण ज्ञाने विहितेयस्य तस्यैवोत्तरमंत्रेण कर्मविहिते ततः समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्या

४
ह्य
र्थं मंत्रद्वयस्यैकदेशशंका मुद्रावधतिकथं पुनरिति शुद्धबुद्धानकर्मणानैकाधिकारे विरुद्धत्वाद्भु
गमनत्रिदेदिधर्मावदस्येवनत्रापि क्रमेणैककर्तृत्वमिति चेत्तत्र न विशिष्टरूपं दद्विन्नाधिकारत्वाच्च ते
शुक्तं ज्ञानकर्मणा वेदविहितत्वेन शुद्धि साग्याद्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत्तु गमनत्रिदेदिधर्मायोर
प्यविरोधप्रसंगात्तदुक्तं नयं नैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेतत्प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चय इति चेदिहा
कुर्वन्नेव निर्वर्तयन्नेव कर्माणि ग्रिहोत्रादीनि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेत्तत्तत्समाः
शतसंख्याकान्संवत्सरानूतावधि पुरुषस्य परमा पुनिरूपितं यथा प्रात्यानुधादेन य
जिजीविषेऽनुतं यस्य तस्यैवो नरमंत्रेण कर्मविहितं तत्तद्वर्षाणि त्वकुर्वन्नेव कर्मा
णि इत्येतद्विधीयते एवमेव प्रकारेण पिजिजीविषति नरे नरमात्राजिमानि निइतर

कुर्वन्नेवैव कर्माणि जिजीविषेच्छुत ५ समाः एव तयि नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे २

स्मात्तत्र ग्रिहोत्रादीनि कर्माणि कुर्येतोवर्तमानप्रकारादन्यथा प्रकारंतरं नास्तियेन
प्रकारेण श्रुतं कर्म न लिप्यते कर्मण न लिप्यत इत्यर्थः अतः शास्त्रविहितानि कर्माणि
ग्रिहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् कथं पुनरिदमवगम्यते पूर्वणमंत्रेण ससंन्यास
ज्ञाननिष्ठोक्तमद्वितीयेन तदशक्तस्य कर्म निष्ठेति उच्यते

पिन कर्मणानप्रजयानानुध्यायद्वहं शृंक्षानित्याद्यादिप्रतिषेधास्तुल्यः केवल कर्मविषयो निषे
ध इति न च वाच्यं केवलपदव्यवच्छेद्याऽभावात्समुच्चयविधेरस्याप्यनिश्चितत्वात्तस्मान्न
समुच्चयेतात्पर्यमंत्रद्वयस्येत्याह

ज्ञानकर्मणोर्विरोधं इति कर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्मश्रुत्वा कर्तृत्वादित्ज्ञानेनोपमृद्यत इति संबंधग्रं
थेयशोक्तं सहानवस्थानलक्षणं विरोधं किं न स्मरसिये नैकाधिकारत्वं तयोः कल्पयसीत्यर्थः मंत्र
लिङ्गादपितयोभिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह इहास्पृक्तमिति जि जीविषोः रागिणः कर्मविहि
तं सर्वमीश्वर एवेति ज्ञानवतः त्यागो विहितः किंच धनसंपन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः प्रथममे
त्रार्थाधिकारिणाश्च धनाकांक्षानिवेधेन कर्माधिकारनिवेधः प्रतीयत इत्यर्थः जि जीविष्य

ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवदकं व्यं यशोक्तं न स्मरसि किं इहास्पृक्तं यो हि जि जीविषेत्स
कर्मजुर्वन्नीशा वास्पमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्य सिद्धिर्न मिति च न जी॥
विते मरणे वा गृधो रुवीत अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरियादिति संन्यासशासना
त् उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति ॥ श्री ॥

हि कर्माधिकारिणा एव न ज्ञानाधिकारिणा इत्यत्र प्रमाणमाह न जीवित इति अरण्ये स्त्री जना
संकीर्णमाश्रममियां रुद्धे इति पदं शास्त्रस्थितिः ततो अरण्यवासोपलक्षिता संन्यासान्न पुनरि
यात्कर्मश्रद्धमानप्रत्यावृत्तिं कुर्यादिति जि जीविषादिरहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः इत
श्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपन्नव्य इत्याह उभयोरितिकौमोहः कः
शोक एकत्वमनुपपत्त इति सनिदानाः नर्थप्रहारेण ज्ञानफलं वक्ष्यति संसारमंडलांतर्गतमेव च दे
शांतरप्राप्ताय तं हिरण्यगर्भपदं प्राप्तादिलक्षणं फलं वक्ष्यति अग्रे नय सुपथे तं तेनेत्यर्थः नाराय
॥ एतेन निषेधस्त्वमपि भिन्नाधिकारत्वे प्रमाणं ति ॥

इमो ह्यवेवेति पुरस्तात्स्थितिकाले अनुनिष्क्रान्ततरो नूतनस्य मनुप्रवृत्तौ निन्नाधिकारं त्वप्रमाणप्रदं न
योः संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो नवतिपरमपुरुषार्था व्यवधानादित्यर्थः न्यासवाक्यमपि संवादकं न
हृद्वाविभाविति श्राद्धमन्त्रार्थप्रपंचयितुं प्रथममविनिर्दिष्टक्रियत इत्याह अथेतिते लोका इति तच्छ्रुत्वा
यं यथा श्रुतमिति पेनयादर्शं प्रतिष्ठं विहितं वा देवतादिज्ञानमनुष्ठि तं सतदनुसूया मवयानि प्रा
वि

इमो ह्यवेव पंथानावनु निष्क्रान्ततरो नवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च त
द्वयोः संन्यास एवातिरिक्तः ति न्यास एवात्परं च यदिति चेतोतिरीयके ह्यविभावधपं
थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिता प्रवृत्तिक्षरणधर्मो निवृत्तिश्च विनाशित इत्यादि पुत्रा
यविचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण नगवता विनीगंत्वनयोर्दर्शयिष्या

असुर्यानामते लोका अंधेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्माह नो जनाः ३

मः २ अथेदानीमविद्वन्निर्दार्योयं मंत्र आरभ्यते असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयो
प्यसुरास्तेषां च स्तनता असुर्यानामनामशब्दो नर्थको निपातः तेलोकाः कर्मफलानि लो
क्यंते दर्शयंते च भुज्यंत इति जन्मानि अंधेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसावृता आच्छादिता ता
नृथावरांता न्रेत्यत्यक्ते मंदेहमनिगच्छंति यथा कर्म यथा श्रुतं ये के चात्माह नः आत्मानंश्च
तीत्यात्महनः केते ये विद्वांसः कथंते आत्मानं नित्यं हि संति श्रोतात्पर्यः आत्मा हितत्वं स्योदरं नेदिनि
प्रसिद्धेः कथमविद्वांस आत्महन इत्याह कथंते इति उदरं नेदिनो ह्यध्यात्माधिकारे प्रसंगात्तावादश्चुद्धत्वाध्यासेनति
रस्करणमेवात्महंतेत्वमित्याह

विष
अविद्यादोषेणेति मथाकस्य चिच्छुद्धस्य मिथ्यानिशापोऽशस्त्रवध उच्यते तद्वदात्मनिर्घपित्वा ध्यासो हिंसे
वेत्यर्थः अजरामरत्वं दिक्षु लक्षणम् मिति संवेदनमभिधानं च यत्कार्यं तदपि ह तस्यैव न दृश्यत इति
हननमुपचर्यत इत्याह विद्यमानस्येति अस्यात्मघातकस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात् संसराण
मेव फलमित्याह तेन हीति उतर मंत्रस्यैव तारयति यस्यात्मन इत्यादिना अचिन्त्रियमेकं चेदा

अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् विद्यमानस्यात्मनो यत्कार्यं फलमजु
रामरत्वादि संवेदनादि लक्षणं तद्वदस्यैव तद्वदोभर्तनवतीति प्राकृता अविद्यासो जना आ
त्महन उच्यते तेन ह्यात्महननं दोषेण संसरति तेन स्यात्मानो हननादविद्वांसः संसरति तद्वि
षयिणा विद्वांसो जना मुच्यन्ते नात्महनः २ तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते अनेन तत् एव कं

अनेन देकं मनसो जवीयो नैतदेवाऽप्युवन्पूर्वमर्शत्

पने चलनं स्यात्तथा प्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्वदेकरूपमित्यर्थः तं चैकं सर्वभूतेषु मनसः संकाया
दि लक्षणं जवीयो जववतरमूकर्थं विरुद्धमुच्यते ध्रुवो निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च नै
ष दोषः निरुपाधुपाधिमत्त्वोपपत्तेः तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यते अनेन देकमिति च म
नसो तः करणस्यैकस्यैव विकल्पलक्षणस्यापाधेरनुवर्तनात्

आत्मत्वं कथं तर्हि केचन स्वर्गगामिनः केचन नरकगामिन इति संसारिक व्यवस्था स्यात् इति चेन्न मनो उपाधि
निबधनेनैत्यनिप्रेत्याह मनस इत्यादिना उपाधेरनुवर्तनात् विविक्त्यादिव्यवस्था यत्त्वमिति शेषः ननु मनसो
देहांतस्थत्वाद्बहिर्गमनाऽयोग्यत्वात् कथं वेगवत्त्वमित्याशंक्याह हा २

देहस्थस्येति जवीयस्त्वादश्चादिवत्तर्हि चक्षुरादियाह्य त्वं प्राप्नुमि त्याशंक्याह नैतदेवा इति चक्षुरादि
 प्रवृत्तेर्मनो व्यापार पूर्वकत्वात्तद विषयत्वेन चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो न संभवतीत्यर्थः मनसो वा क
 थं न विषये प्राप्नोति अत आह यस्मादिति यथा मनः स्थं परिमाणं मनसो न विषयोऽत्यंताऽप्यवधा
 नात्तथा आत्माप्यंत्यंताव्यवधानं मनसो न विषयस्तद्वापकत्वञ्चित्यर्थः ॥ उक्तात्संभावना योपप

देहस्थस्य मनसो ब्रह्म लोका^{ना} देहं मनसं संकल्पेन स एवमात्राद्भवत्यतो मनसो जविष्यत्वेना
 के प्रसिद्धं तस्मिन्मनसि ब्रह्म लोकादीन् द्रुतं गच्छति प्रथमं प्राप्नु इवात्मचेतन्या च नासौ गृ
 ह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह नैतदेवाः द्योतनादेवाश्चक्षुरादीन्द्रियाण्येतत्प्रकृतमात्मत
 त्वं नाप्नुवच्च प्राप्नुवतीत्यन्यो मनो जवीयो मनो व्यापूर्य्यवर्तते तत्त्वादा नासमात्रमप्यात्मनो
 नैतदेवा नीविषयी नवति यस्माज्जवनान्मनसोपि पूर्वमर्शत पूर्वमेव मतं व्योमवक्ष्या
 तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठन्

पित्वात्सर्वव्यापितदा

पित्वात्सर्वव्यापितदात्मतत्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेनैरुपाधिकेन स्वरूपेणा विक्रिय
 मेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रियाः अनुभवती वा विवेकिना मूढानामनेकमिव
 च प्रति देहं प्रत्यवभासत इत्यत आह तद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणान्म
 नोवागीन्द्रियप्रभृतीनत्येत्तीत्यगच्छ इवाथं स्वयमेव दृश्येति तिष्ठति स्वयमविक्रिये
 मेव सदित्यर्थः

तिमाह तस्मिन्नात्मतत्वे सतीति श्रौतानिकर्माणि सोमाऽज्ययः प्रभृतिभिरद्भिः संपाद्यंत इ

तिसंबंधाक्षणि कोऽपराब्दः कर्माणि प्राणिचेष्टायाश्च निमित्तत्वप्रसिद्धेः कारणा वाचकः शब्दः कार्यलक्षणया प्रयुक्त इत्यर्थः ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य नियत प्रवृत्त्यन्यथा नृपया

तस्मिन्नात्मतत्वे स नित्यचैतन्यस्वभावे मातरि श्वा मातर्युतरि क्षेप्यति गच्छतीति वायुः सर्वप्राणभृत् क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्ने

तस्मिन्नपो मातरि श्वा दधाति ॥ ४ ॥

तानि प्रोक्तानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधार पितृसमातरि श्वाऽयः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्न्यादिसादीनां च ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभजतीत्यर्थः धारयतीति वाभीषास्माद्धातः पवते इत्यादि श्रुतिभ्यः सर्वादि कार्यकारणानि क्रियानित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वस्य दभृते सत्येव संभवन्तीत्यर्थः ॥ श्री

त्या अधिष्ठाता परमेश्वरः संभाव्यत इत्युक्तमिदानीं मातरि श्वग्रहणमुपलक्षणार्थमादाय तात्पर्यमाह सर्वादीति ४

९ जामिताः लस्य व्यापित्वा द्वाह्वनोस्ति निरंति शयस्सूक्ष्मत्वादंतश्चेदस्ति तर्हि निरंतरमेकरसेनस्यान्मानाभावादि
 त्याशं क्वाह्वनं धन एवेति उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिवेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपावस्थानमित्या
 नमंत्राणां जामितास्ति पूर्वमंत्रोक्तमप्यर्थं पुनराह तदात्मतत्वं यत्प्रकृतं राजति चलति तदेव च नैज
 तिन चलति स्वतो नैव चलति अचलमेव सञ्चलती वेत्यर्थः किं च तदद्वैतवर्षकोटिशतैरप्यविदु
 षामप्राप्यत्वात्तद्वद्वतद्वतिके समीपेऽत्यंतमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरे अंतिके च तदं
 तरस्य अंतरे अस्मि सर्वस्य आत्माय आत्मा स चोत्तर इति श्रुतेः अस्मि सर्वस्य तौ नाम रूप क्रिया
 त्मकस्य तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतः व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वादतः यज्ञान धन ए

जग

तदेजतित नैजतितद्वरे तद्वतिके तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः यस्तु स
 र्वाणि भूतान्यात्मन्येवा नुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न द्विष्टि किं सति ॥ ६ ॥ श्री

वेति च शासनान्निरंतरं च यस्तु परिवाट्मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरांतानि आ
 त्मन्येवानुपश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु चतेषु वचात्मानं तेषामपि भूता
 नां स्वमात्मानमात्मत्वेन यथा अस्मि कार्यकारणसंघातस्य आत्माहः सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चे
 तयिता केवलो निर्गुणः नैवैवस्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरांतानामहमेवास्मि तिसर्वभूतेषु चा
 त्मानं यस्तु निर्विशेषं पश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सा घृणानं करोती ॥ श्री ३
 ति प्राप्तस्यैवानुवादोयं सर्वादि घृणात्मनोऽन्यदुष्टं पश्यतो भवत्यात्मानमेवात्यंतविशुद्धं निरंतरं
 रं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थोत्तरमस्तीति प्राप्तमेव ततो न विजुगुप्सत इति ह्यस्ति ॥ ६ ॥

निरतिशयानंदं स्वरूपमत एव दुःखासंस्पृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति दाह तोहं न मे पुत्रोऽस्ति न मे धेनु मिति ततः
पुत्रादीन् कामयते तदर्थं देवताराधनादि चिकीर्षति न त्वात्मैकत्वं पश्यतः ततो न्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादिरविद्या कार्यत्वावधार
मं इममेवार्थमन्यो पित्रे आह्वयस्मिन् सर्वाणि भूतानि यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थं त्मद
र्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृतः परमार्थवस्तुविजानतस्तत्र तस्मिन् काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः शोकश्च का मोहश्च
मबीजमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्या कार्ययोराक्षे
पेणा संभवप्रदर्शनात् सकारणस्य संसारस्यात्यंतमेवोच्छ्रयः प्रदर्शितो भवति यो यमतीतैर्मंत्रैरुक्त आत्मा सत्त्वेन
रूपेण किं लक्षण इत्याह्वयं मंत्रः सपर्यगास्य यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समंताद्गातवानाकाशवद् व्यापीत्यर्थः शुक्रं शु
द्धं ज्योतिष्मदि विमानित्यर्थः अकायमशरीरं लिङ्गशरीरं विवर्जित इत्यर्थः अब्रणमक्षतमस्त्राविरंस्त्रावाः स्तुपक्षर
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः सपर्यगाच्छु
क्रमकायमब्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम् कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूः यातथ्यतोऽथा न्यदधाच्छा
णेस्त्रावयंति शरीरमिति स्त्रावांशिराः शिरायस्मिन् विद्यंत इत्यस्त्राविरं अब्रणमस्त्राविरं अब्रणमश्वतीभ्यः समाभ्य
स्त्राविरमिस्त्राभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धं निर्मलं अपापविद्धं धर्मादिपापविजितं शुक्रमित्यादीनि वचोऽसि पुलिङ्गत्वेन
परिणेत्या निसपर्यगादित्युपक्रमकविर्मनीषीत्यादिना पुलिङ्गत्वेनोपसंहारात् कविः कान्तदर्शी सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति
इष्ट इत्यादिश्रुतेः मनीषी मनस ईशिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः परिभूः सर्वेषां उपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वयंभूः स्वयमेव
भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः स नित्य ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथा
तथ्यं यथा तथाभावो याथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान्कर्तव्यपदार्थान् व्यदधादितवान् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः शा
श्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः
गाम्बुजाविद्यानिवृत्त्यैव शोकादिह संतिकी निवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विवक्षितानयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्यादौ शोकमोहश्चेत्यादिना

सु स्वे

प्रकरणविभागदि दर्शयिषुर्हतमनुवदति ~~अत्राद्येनेति~~ दुक्तं भास्करेण सर्वाद्युपनिषदैकं ब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रकरणभेदकरणं अनु
चितमिति तदसंख्येयं पासनविधानस्यास्युपनिषत्सु दर्शनात् च तदपि ब्रह्मज्ञानांगमिति वाच्यं यत्कृत्वा फलश्रवणात् तेनापि व्याकृ
ता व्याकृतोपासनसमुच्चयविधानस्य प्रकरणभेदे नैवेष्टत्वा व्याकृता व्याकृतोपासनस्य प्रक्रांतत्वात् तस्माद्यथाकर्मकांटे अग्निहो
त्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्टते भिन्नाधिकारत्वात् तत्तत्कर्मणस्तथोपनिषत्सु ~~अपि~~ भिन्नाधिकारत्वात् कर्माविरुद्धतद्विरुद्धविद्याप्रकर
णभेदेन विरुध्यते मंत्रार्थे ब्राह्मणसंमतिदर्शयितुमुपक्रमते ~~अत्रोपनिषदादिना~~ तत्र वाक्ये कथमज्ञत्वमवगम्यत इत्यत्रांकाद्
मन एवेति जायामेस्यादथ प्रजायेयाऽथ वितं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति कामयमानस्य सर्वथैव वासो जायादिर्यदानसंपद्यते तदा ध्या
तमजायादिसंपत्तिं दर्शयति एतच्चाज्ञत्वलिङ्गमन आदिष्वात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञानकार्यत्वाद्यथा च वाक्यकामिन्य लाभेषु सेम
~~अत्राद्ये~~ न मंत्रेण सर्वेषां परित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमैवेदार्थः ईशा वास्यमिदं सर्वमागृधः कस्यस्त्विदमिति अज्ञानां
जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठाऽसंभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्माणि शोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ~~अत्रोपनिषदादिना~~ अत्र नि
ष्टयोर्विभागो मंत्रप्रदर्शितयोर्वृद्धद्वारण्यकेपि प्रदर्शितः सो कामयत जायामेस्यादित्यादिनाऽज्ञस्य कामिनः ।
नि कर्माणि ~~अत्राद्ये~~ वास्यामावाजायेत्यादिवचनात् अज्ञत्वं कामित्वं च निश्चितं वगम्य ते तत्राच तत्फलं स मा म
नसर्गस्तेषु आत्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानं जापाद्येषणात्रयसंन्यासेन चात्मविदां कर्माणि निष्ठा प्रा
तिकुलं नात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता किं प्रजया करिष्यामो येषां नो यमात्मा यं लोक इत्यादिना
नोर्थविज्ञं भितां कामिनीमुपभुंजानोऽज्ञः प्रसिद्धस्तद्वदयमयीत्यर्थः तेषां कर्मणां फलं संसारापत्तिरेवेत्यपि तत्रैव दर्शित
मित्याह ~~अत्राद्ये~~ एकं साधारणमन्यदिदमद्यते द्वे देवानां हुतं प्रहुते दर्शपूर्णमासी वात्रीणि स्वस्य भोगसाधनानि मनोवा
कृष्यं ~~अत्राद्ये~~ लक्षणानि पश्यर्थमेकं तत्पय इति स पान्नसर्गो दर्शितः श्रुत्या यत्सप्तान्नानि मेधया तपसा जनय पिने ~~अत्राद्ये~~ सा
दिना अत्रैकैकोपजमान एव विहितप्रतिपिद्धज्ञानं कर्मातुष्टानात् सर्वस्य संसारस्य साक्षात्पारं पर्याभ्यां जनकत्वात्पितो
अतेतेषु च सृष्टेषु तेषु तस्य पितुरहमिदं ममेदमित्यात्मत्वाभासेन मन आदिष्वितरेषु च संवेधासेनावस्थानं संसारः प्रसिद्ध इत्य
र्थः

एवंमंत्रप्रदर्शितेनिष्ठाद्वयेब्राह्मणसंमतिर्दर्शयित्वाप्रकरणविभागेदर्शयति येनज्ञाननिष्ठाइत्यादिना आत्माश्रमिभ्यस्तुक्तमाश्र
मिभ्यस्त्यर्थः साध्यसाधनभेदोयमर्देनयदात्मैकत्वविज्ञानंयस्मिन्सर्वाणिभूतानिआत्मैवाभूदित्यवधारणेनोक्तंपूर्वदिननतरार्धे
नचसंसारनिवृत्तिफलमुक्तंतन्नश्रोतेनस्मार्त्तेनकर्मणाकेनचिदमूर्तःसमुच्चिचीयतिअंधंतमइतित्यादौतुसमुच्चिचीयया
दुविद्धदादिनिंदादृश्यते ततःकिमित्यतआह तत्रचयस्येति कस्यतर्हिज्ञानस्यकर्मसमुच्चयःसंभवतीत्यतआह यद्विविक्त
मिति यच्चोक्तंभास्करेणेशावास्पंइतिमंत्रे ब्रह्मविद्यायांप्रकांतत्वात्तस्याएवसमुच्चिचीययानिंदोच्यतइतितदसन्नहिप्रकृत
मित्येतावतासंबध्यते किंतुसंबंधयोग्यंशुब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तुकर्तृत्वाद्यध्यासोपमर्दकत्वान्नास्तिकर्मसंबंधयोग्यता
किंचयस्मिन्निष्पन्नैपिफलस्यव्यवधानंसंभाव्यतेतस्यैवसहकारिसमुच्चयइत्युच्यतेदर्शदेरिवेहत्वेकत्वमनुपश्यतःकोमोहःकः

येनज्ञाननिष्ठाःसंन्यासिनस्तेभ्योऽसूर्यानामेत्यादिनाऽविद्वन्निंदाद्वारेणात्मनोयाथात्म्यसपर्यगादित्येतदंतै
र्मंत्रैरुपदिष्टंतेह्यन्नाधिष्ठातानकामिनइतितथाचश्वेताश्वेतराणांमंत्रोपनिषदिआत्माश्रमिभ्यपरमंप
वित्रंप्रोवाचसम्पृष्टिसंघजुष्टमित्यादिविभज्योक्तंयेतुकर्मनिष्ठाःकर्मकुर्वंतएवजिजीविषवस्ते
भ्यइदमुच्यतेअंधंतमइत्यादिकथं पुनरवगम्यतेनतुसर्वेषांनत्युच्यतेअकामिनःसाध्यसाधनभेदो
यमर्देनयस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतःतत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइतियदात्मै
कत्वविज्ञानंतन्नकेनचित्कर्मणाज्ञानांतरेणवाह्यऽमूर्तःसमुच्चिचीयतिइतिइह तुसमुच्चिचीययाऽ
विद्वदादिनिंदाक्रियतेतत्रचयस्येनसमुच्चयःसंभवतिन्यायतःशास्त्रतोवातदिहोच्यतेयदेवंवित्तं
देवताविषयज्ञानंकर्मसंबंधेनोपन्यस्तनपरमात्मज्ञानंविद्ययादेवलोकइतिपृथक्फलश्रवणात्
शोकइत्येकत्वदर्शनसमकालमेवमोहादिनिवृत्त्यभिधानात्तनकालांतरिर्यंफलेततो नसहकारिसमुच्चिचीयकिंचब्राह्मणविचिदिषं
नियजेनेत्यादौतृतीयपाशुत्यायज्ञादेरिष्यमाणवेदनेकरणत्वेनसंबंधःप्रतीयतेतत्कथं दुर्बलेनप्रकरणेनसहकारितयासंबंधःप्रकृत
तेप्रधानस्यचविद्यायाःसहकारिःसंबंधःविधिसयानिंदेत्युक्तमतएवचाग्नीधनाघनपक्षेतिस्मृतिविरोधःअग्नीधनो
पलक्षितसमसमुच्चयश्चपरमाण्विनेच्यतेविरोधेनचापाचकृतस्मात्कर्मविस्तृतदेवताज्ञानस्येवात्रसमुच्चयोविधित्यतेननुरे
वताज्ञानस्यकर्मफलातिरिक्तफलाभावान्नसमुच्चयःसंभवतीत्याशंकाहविद्येतिः

ननु समुच्चिन्नीयानिदितिकिमिति व्याख्यायते अथ यन विधेर्मोक्षादवाक्यपर्यवसानात् पपत्तेर्देवल्लोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात् न
 हाणाश्चेति निदा किं नेष्यते तत्राह ननु ज्ञानिकर्मणोरिति न फलशब्दो मोक्षो रूढो मोक्ष मनिष्ठतामपि समीहिते फलव्यवहारद
 न ज्ञानिकर्मणोरिदं कैकानुष्ठाननिंदासमुच्चिन्नीयानि निंदापरैर्वैकैकस्पृष्टकृत् फलश्रवणात् विद्यया तदारोहंति
 विद्यया देवलोकः न तत्र दक्षिणायंति कर्मणा पितृलोक इति न हि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् अंधं अद
 र्शनात्मकं तमः प्रविशंति ये के अविद्यां विद्याया अन्यं अविद्यां कर्मस्यार्थः तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणा मेव के वा
 लामुपासते तत्पराः संतो नु तिष्ठंति इत्यभिप्रायः ततस्तस्मादंधात्मका तमसो भूय इव बहुतर मिव ते तमः प्रविशं
 तिके कर्माहित्वायेन पेनु विद्यायामेव देवताज्ञाने रता अभिरताः तत्रावांतरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयका
 रणमाहान्यथा फलवदफलवतोः सन्निहितयोरंगंगितैव स्यादित्यर्थः अन्यदेवेत्यादि अन्यस्पृष्टगेव विद्यया त्रित्य
 ते फलमित्याहुः वदंति अन्यदाहुः रविद्यया कर्मणा क्रियते तथा चोक्तं कर्मणा पितृलोके विद्यया देवलोक इति श्रु
 तैः इत्येवं श्रुश्रुमः श्रुतवंतो वयं धीमतां वचनं ये आचार्या नो अस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विवचक्षिरे व्याख्यातव
 अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया रताः अन्यदेवाहुर्विद्यया अ
 न्यदाहु रविद्यायाः इति श्रुश्रुमधीराणां येन स्ते द्विचक्षिरे १० विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयसह
 अविद्ययामत्युन्तीती विद्ययामतमश्नुते ११ ततो भूय इव ते तमो य उ संभूता रताः ततो भूय इव ते तमो य उ संभूता रताः
 तस्तेषां मयमागमः पारं पर्यागत इत्यर्थः यत एवमतं विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्मचेत्यर्थः यस्तदेतदुभयं सहैकेन
 यं पुरुषेण नुष्ठेत् तस्यैवं समुच्चयकारिण एव एकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रा
 दिनामृत्युं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वा निःकम्पविद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्रा
 प्नोति तद्दामृतमुच्यते यदेवतात्मगमनम् अधुना व्याकृता व्याकृतोपासनयोः समुच्चिन्नीयानि प्रत्येकं निंदिष्यते
 अंधंतमः प्रविशन्ति ये संभूतिं संभवने संभूतिः सायस्पर्कायै स्या संभूतिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिकारणमविद्या
 अव्याकृताख्यातामसंभूतिं अव्याकृताख्या प्रकृतिकारणं अविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते त
 स्वरूपमेवांधंतमो दर्शनात्मके प्रविशंति ततः तस्मादपि भूयः बहुतरमिव तमः प्रविशंति ये उ संभूतां कार्यविपरीतिरूपग
 र्शनात्मयो देवल्लोकादिमुपादि सते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥

किं च तत्र माया परमेश्वरलोपाधि मीयांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनंतु महेश्वरमित्यादि श्रुत्यंतरप्रसिद्धाऽत्राऽसंभूति शब्दे
 नोच्यते न ब्रह्मतस्य निर्विकारस्य साक्षात्प्रकृतित्वाऽनुपपत्तेर्भास्कराभिमतस्तूपरिणामवादस्तत्वालोके निरस्त एवा
 स्माभिः सांसारिकदुःखानुभवाभावेन च सुषुप्तिवत् प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थ्यमानताप्युपपद्यते फलं च कर्म
 अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह अन्यदेवदृष्ट्यगेवाहुः फलं संभवात्संभूतेः
 कार्यव्रह्मोपासना दणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः तथा चान्यदाहुरसंभवादभूतेरव्याकृ
 तोपासना बहुक्तमधंतमः प्रविशंतीति प्रकृतिलय इत्यपि च पौराणिकैरुच्यत इति एवं श्रुश्रुमधीराणां वच
 नयेनस्तद्विचक्षिरे व्याकृता व्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः १३ यत एवमतस्तमुच्चयः संभूत्यसा
 भूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वञ्चैवेत्याह संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयर्हः सह विनाशेन विनाशोभ
 अन्यदेवाहुः संभवादप्यदाहुरसंभवात् इति श्रुश्रुमधीराणां येनस्तद्विचक्षिरे संभूति
 च विनाशं च यस्तद्वेदोभयर्हः सह विनाशेन मृत्युतीर्त्वाऽसंभूत्याऽमृतमश्नुते श्रीमद्भगवत् ॥
 मीयस्य कार्यस्य सत्तेन धर्मिणा अभेदेनोच्यते विनाशेनेति तेन तदुपासनेनाश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च
 मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन सुखिमादि प्राप्तिः फलं तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यसंभूत्या व्याकृतोपासने
 नामृतं प्रकृतिलयलक्षणं अश्नुते संभूतिं च विनाशं चेत्यत्राचर्यलोपेन निर्देशो दृश्यः प्रकृतिलयफलं श्रुत्यनु
 रोधात् मानुषदैववित्तसाध्यफलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयांतमेतावतीः संसारगतिरतः परं पूर्वोक्तिमात्मैवा
 भूद्विज्ञानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वैषणासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलं एवं हि प्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थो
 पासनेऽवप्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव दास्यति ततो जडत्वात् प्रकृतेः फलदात्त्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुप
 पत्तिरित्यपि कुचोद्यमेव विस्तरेणोक्तमर्थजातं संक्षिप्योपसंहरति मानुषदैववित्तसाध्यमित्यादिना शरीर
 पाटवंगोभूरिणादिसाधनसंयतिश्च मानुषं वित्तं दैववित्तं देवताज्ञानम्

उत्तरग्रंथस्य संबंधाभिधिस्यार्थविशेषमनुवदति तत्र निषेकादीत्यादिना तद्विहितं प्रत्युक्तं मंत्रेण विद्यां चेत्यादिना आयेक्षिका मृत
 तत्र प्रवृत्तिलक्षणास्पवेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणास्पृक्तस्य प्रकाराने प्रवर्णितं ब्राह्मणमुपयुक्तं निवृत्तिलक्षणास्पवे
 दार्थस्य प्रकारानेऽतर्कध्वं हृद्द्वारणकमुपयुक्तं तत्र निषेकादिस्मृतानां तं कर्म कुर्वन्निजी वेषेद्यो विद्यया सदाऽपर
 ब्रह्मविषयया तदुक्तं विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोर्भूः सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुत इति उक्तं तत्र के
 न मार्गेण मृतत्वं मश्नुत इत्युच्यते तद्य तस्य मसौ स आदिसोय एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोक्षस्य
 रुष एतद्दुभयं सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तं कर्म कृत्वा यः सौतकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते हि।
 रणमयेन पात्रेण हिरण्यमयमिव ज्योतिर्मयमित्येनेन पात्रेणैवापि धानभूतेन सत्यस्यैवादित्यमंडलस्थस्य वरुणो
 हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापि हितं मुखम् तत्तं पूषन्तपावृणसत्यधर्माय दृष्टये पूषन्ने कर्षेयमसू
 र्यप्राजापत्यव्यूह रश्मीन् समूहते ज्योते रूपां कल्याणतमं तत्ते पश्यामियोसा वादित्ये पुरुषः सोहमस्मि
 पिहितमोक्षसंधर्मोपस्यममसोहं सत्यधर्मा तस्मै मक्षमथ वायथा भूतस्य धर्मस्यानुष्ठयेत वसत्यात्मन उपलब्ध
 ये देवपूषन् जगतः पोषणात्पूषारविस्तथैक एव कृषति गङ्गुतीत्येक र्षिः हे एक र्षे तथा सर्वस्य संयमनाय मोहे
 यमतथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः हे सूर्य प्रजायते रपत्यं प्राजापत्यः हे प्राजापत्यव्यूह
 विगमय रश्मीन् स्वान् समूहे की कुरु उपसंहार ते ज्योपतापकं ज्योतिर्वर्तते तव रूपं कल्याणतमं अत्यंतं
 शोभनं तत्ते तवात्मनः प्रसादात्पश्यामि किं चाहं त्वां तनुभृत्या वद्याचेय आसौ आदित्यमंडलस्थो
 व्याहृत्य वयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूणं वा नेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः पु
 रिशायना ह्यसोहमस्मि भवामि ॥
 त्वं फलमित्युक्तमस्माभिरित्योजना व्याहृत्य वयव इति तस्य भूरिति शिषः भुव इति बाहू सुवरिति
 प्रतिष्ठापादो विसर्गः ॥

खं

मंत्रान्यदशो व्याख्याय संक्षेपतो विचारमारभते अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा दिना अमृतत्वं चेति अमृतत्वं च मुं कस्मान्न
अथेदानीं ममरीष्यतो वायुः प्राणो अध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं
प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः लिंगं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुक्तामलिति इष्टं मार्गया च न सामर्थ्यात् अथेदं शरी
मग्नौ हुतं भस्मांतं भूयात् ओं मिति यथोपासनं ओं प्रतीकात्मकत्वात् सत्मात्मकं अग्न्याख्यं ब्रह्माभेदे नोच्यते हे
कृतो संकल्यात्मकस्मरयन्ममस्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितः अतः स्मर एतावंत काले भावितं कृतमग्ने
स्मरयन्मया बाल्यप्रभृत्य नृष्टितं कर्म तच्च स्मर कृतो स्मर कृतः स्मरेति पुनर्वचनमादरात् ११ पुन
रग्नयेन मंत्रेण मार्गया चते हे अग्नेन यगमयसु यथाशोभनेन मार्गेण सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गं निवृत्त्य

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मांतं शरीरम् ओं कृतो स्मर क्लीबे स्मर कृतः स्मर ११ अग्नेन य
सुपथाराये अस्मान्निश्चानि देवव्युनानि विद्वान्युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिषां तेन मऽउक्तिं
विधेम १२ इतीशोपनिषत्सु मासः २२

यनिर्विणो हं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन अतोऽयं चेत्वा पुनः पुनर्गमनाऽगमनवर्जितेन शोभनेन यथान
राये धनाय कर्माफलोपभोगायेत्यर्थः अस्मान्यथोक्तं धर्मफलविशिष्टान् विश्वा नि सर्वाणि देवव्युना
निकर्माणि प्रज्ञानं च विद्वान् ज्ञानं किंच ययो धिचियोज यविनाशयाऽस्मदस्मतो जुहुराणं कुटिलं च न आत्मक
मेनः पापंततो क्यं विद्मः श्वे संतः इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः किंतु वैमिदानीं तेन शान्कुमः परिचर्यां कर्तुं भूयिषां बहु
तरां ते तु भ्येन मनुक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरे मेत्यर्थः अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्रु
ते विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभृत्या मृतमश्रुत इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्त्यतस्तन्निष्करणार्थं संक्षेपतो विवरणं
करिष्यामस्ततस्तौ च किं निमित्तः मंत्राय इत्युच्यते विद्याशब्देन मुख्या परमात्मविधौ व कस्मान्न गृह्य ॥ स्वतः संबंधः १२

सा १

य ४

शास्त्रीययोर्ज्ञानकर्मणोर्विरोधाविरोधोशास्त्रीयावेवशास्त्रो न तर्कमात्रेणेति परेणे के सिद्धांती शास्त्रसिद्ध एव विरो
ध इत्याह न दूरमेतेति चिष्टूची नानागती विद्याविद्येदूरं विपरीते अतिशयेन विरुद्ध इत्यर्थः काव के विरोधश्च व
णात्तू न विद्याविद्ययोर्विरोधोस्त्वहत्वविरोधश्च वणादविरोधो भविष्यतीति न वाच्यं विरोधाविरोधयोः
सिद्धत्वेन विकल्पासंभवाद्दुरितानुदित होमयोर्हि पुरुषतंत्रत्वात्सुयुक्तो विकल्प इत्युक्तं तर्ह्यविरोधरावास्तु।

न नूजायारैपेमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयाः नुपपत्तिरिति सत्यं विरोधस्तु नाऽवगम्यते
विरोधा विरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् यथाऽविद्यानुष्ठानं अविद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकं तथा तद्विरो
धाऽविरोधावपि यथा च न हिंसात्सर्वाभूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यते अध्वरे हिंसादि
ति एवं विद्याविद्यापौरपि स्यात् विद्याकर्मणश्च न दूरमेते विपरीते विष्टूची अविद्याया च विद्येति ज्ञातेति श्रुतेः
तर्हि विद्या चा विद्या चेति वचनादविरोध इति चेन्न हेतुस्वरूपफलविरोधाद्विद्याविद्याविरोधाविरोध
योर्विकल्पासंभवात्समुच्चयविधानादविरोधरावेति चेन्न सह संभवानुपपत्तेः क्रमेण एकाश्रये स्यातां वि
द्याविद्ये इति चेत् ॥ ७ ७

चे ३
यो

समुच्चयविधिवत्तादिति चेन्न मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः श्रुतिविद्याविद्ययोरिव संभवानुपपत्तेः समु
च्चयविधिरसिद्धः सिद्धे समुच्चयविधौ तद्वत्तादविरोधावगमः अविरोधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरि
त्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ॥ ७ ७

दुष्योपि व्याख्यानभिक्षादनादिदर्शनादिताशेक्याह अविधौ संभवादिति चोदनाप्रयुक्तानुष्ठानेन हि कर्मज्ञानेर्बली ॥३॥

विद्या २ सदसंभवानुपपत्तावपि क्रमेणैकाश्रयैविद्ये स्थातामिति चेद्यदि पूर्वमविद्यापथश्चाद्विद्येति क्रमस्तर्हि इष्यत एव यदि पश्चात्तर्ह्यसंभव इत्याह न विद्योत्पत्ताविति पूर्वसिद्ध्या अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वात् अन्यस्याश्रित्यतौ कारणं संभवान्मूलाभावेन भ्रमसंज्ञाग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्तिरित्यर्थः विद्योत्पत्तौ मा भूदविद्याकामकर्मतु भविष्यति विनमदतव समुच्चिर्वीषितं बुद्ध्यात्मैकत्वसाक्षादनुभवतो न चोदना संभवतिका माऽभावात्कामिनो हि सर्वचोदनाः अकामिनः क्रियाकाङ्क्षित् दृश्यते नेह कस्यचित्स्थेद्यदिकुरुते किंचित्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणात् विदुश्चर्यीरस्थितिहेत्वविद्यालेशाश्रयकर्मसौत्रो निमित्तं तु विदुषो भिक्षादनादिन कर्मचोदनाऽभावात् किंतु यावत्प्राणशरीरसंयोगं भावितं तं माऽभासं तत्र विद्वान्स्वगते मन्यते कर्माध्यासोपादानाऽविद्यासंभवात् नैव किंचित्करोमीति प्रयाचेति भावः यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवामृतत्वं किं न गच्छने विद्याशब्देन परमां पृथक् न विद्योत्पत्तौ अविद्यायाऽसत्त्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः न ह्यग्निरुष्मः प्रकाशाश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाश्रये शीतोऽस्ति रप्रकाशो वेत्यविद्योत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वायस्मिन्सुवीणि भूतान्यात्मेवाभूद्विज्ञानतः तत्र कर्मोदः कः शोक एकं त्वमनुपपत्त इति शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः अविद्या संभवत्तदुपादनस्य कर्मणोपपत्तिमवौचामः अमृतमश्रुत इत्यापेक्षिकममृतं विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे हिरण्ययेनेत्यादिना द्वारमार्गादिया च नमनुपपन्नं स्यात्तस्मादुपासनया समुच्चयः न परमात्मविज्ञानेनेति यथा व्याख्यात एवमंत्राणामर्थ इत्युपरम्पत्ते १६ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जीविंद भगवत्पूज्यपादशिष्येण श्रीशंकराचार्येण कृतमीशावास्याभाष्यसंपूर्णम् ॥४॥

अविद्येति तत्राह अमृतमिति मुख्यार्थग्रहणे हिरण्ययादिमंत्रेण द्वारमार्गाया च नमनुपपन्नं स्यात् न तस्य प्राण उक्ता मंसत्रद्रव्यसमश्रुत इत्यादिश्रुतेरतो मुख्यार्थेवाधातगोणार्थग्रहणं युक्तमित्यर्थः यस्मादर्थान्तरं न संगच्छते तस्मादित्युपसंहारः १६ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जीविंद भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतं वाजसनेयसंहितोपनिषदः भाष्यश्रीज्ञानं रगोरिकृते टिप्पणं संपूर्णम् ॥ ॥ ॐ ॥